

Damsterdiep bij Garrelswaer; foto Marieke Kijk in de Vegte

Schetsboek

Verhalende fietsroutes door het bevingsgebied

Universiteit
Utrecht

Funded by
the European Union
projectnummer: 101132385

Scouts op het Schildmeer; foto Marieke Kijk in de Vegte

Woudbloem; foto Marieke Kijk in de Vegte

Inhoudsopgave

1	Inleiding	6
2	De oogst per route	12
	Route Noord	12
	Route Zuid	18
	Route Thesinge-Groningen	26
3	Vooruitblik	30
	Bijlagen:	
	Deelnemerslijst	32

Colofon

Datum: 26 juni 2025
Uitgave: EPIQ, Universiteit Utrecht & Landschapswerkplaats
www.epiqgroningen.nl | www.uu.nl | www.landschapswerkplaats.nl
www.pitch-horizon.eu

Landschapswerkplaats

1 Inleiding

‘Verhalende fietsroutes door het bevingengebied’

Op 26 juni vond in het Dorpshuis van Garmerwolde de verkenningssessie ‘Verhalende fietsroutes door het bevingengebied’ plaats. De organisatie was in handen van Universiteit Utrecht, de Landschapswerkplaats en de Toukomstinitiatieven EPIQ (interactief museum i.o. over bodem, gas en aardbevingen) en Vergroenen gaslocaties (dorpscollectief uit Thesinge met een project dat onderzoekt hoe gaslocaties kunnen worden vergroend en worden bewaard als herinneringsplekken). Zo’n vijftientig mensen gaven gehoor aan de uitnodiging om mee te denken. Zij kwamen namens Gasberaad, Sense of Place, Ooggetuigen van de Gaswinning, NPG, Veldatlas (Coöperatie Sterke Musea), Routebureau Groningen, Tocht om de Noord, Minerva, Fraeylemaborg, Provincie, Platform Kerk en Aardbeving. Daarnaast waren er verschillende grondeigenaren aanwezig. Een afsluitende reflectie kwam vanuit de stichting Groninger Dorpen.

↓ Gertjan Plets trapt af. Foto Landschapswerkplaats, Elna Minderman

Context

Deze schetssessie maakt deel uit van het **Horizon-PITCH project (Petrocultures Intersections with the Cultural Heritage sector in the Context of Green Transitions)**, mede gefinancierd door de Europese Unie. Onderzoekers, erfgoedorganisaties en musea uit zes landen werken hierin samen aan de relatie tussen fossiele brandstoffen, cultureel erfgoed en de overgang naar een duurzame – fossielvrije – toekomst. Het vertrekpunt: fossiele energie heeft een diepe invloed gehad op onze leefomgeving, cultuur en samenleving. Wat betekent dit voor het erfgoed dat daarmee samenhangt? En hoe gaan we daarmee om in de toekomst?

Met dit in het achterhoofd denken we in de provincie Groningen, als onderdeel van het PITCH-project, na over de toekomst van gaswinningslocaties. Daarbij kijken we onder meer naar voorbeelden uit Limburg, waar voormalige mijnen na sluiting vrijwel volledig verdwenen uit het landschap. In België en Duitsland zijn ze juist behouden en beleefbaar gemaakt als industrieel erfgoed.

Ook in Groningen werpt zich nu de vraag op: moeten gaslocaties worden opgeruimd, getransformeerd, of juist met rust worden gelaten als stille herinneringsplekken? Kan dit ‘gaserfgoed’ bijdragen aan bewustwording rond de energietransitie? En vormt het misschien ook een kans voor recreatie en toerisme? Deze vragen zijn actueler dan ooit; niet alleen door de saneringsprojecten van de NAM, maar ook omdat gaslandschappen wereldwijd steeds vaker worden verlaten. De infrastructuur verdwijnt, maar vervuiling en herinneringen blijven achter. Groningen zou hierin een voortrekkersrol kunnen spelen, als pionier in de ontwikkeling van een nieuwe taal en aanpak voor industrieel erfgoed rond gas.

Ter inspiratie beschreef dr. Gertjan Plets, universitair hoofddocent Erfgoed en Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht, tijdens zijn inleiding van de schetssessie twee erfgoedprojecten. Elk project vertoonde op zijn eigen manier raakvlakken met het verhaal van Groningen.

Het **eerste voorbeeld** kwam uit **Flanders Fields**, de streek rond Ieper in het Belgische West-Vlaanderen. Deze regio is sterk verbonden met de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Het landschap vertelt aangrijpende verhalen, maar net als in

Groningen ligt het relatief ver van de grote steden en is het erfgoed vaak niet zichtbaar aan de oppervlakte. Het Flanders Fields Museum in Ieper¹ heeft hier een creatieve oplossing voor gevonden. Door verschillende fietsroutes langs gedenkplekken te ontwikkelen, verweeft het museum het landschap en de oorlogsgeschiedenis met de museumervaring. Daarnaast brengt het museum zijn aanbod naar buiten, via thematische wandelingen, buitenposten en fietstochten². Zo stimuleert het mensen om het landschap te verkennen én trekt het buitensporters zoals wandelaars en fietsers naar het museum toe. De belangrijkste les hieruit is dat je meerdere verhalen en verschillende manieren van beleven moet aanbieden om mensen te verleiden naar een wat afgelegener gebied te komen.

Het **tweede voorbeeld** komt uit Duitsland. Sinds de de-industrialisatie in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw wordt in verschillende regio’s geëxperimenteerd met nieuwe vormen van samenwerking en erfgoedzorg, onder andere in het **Ruhrgebied**, rond Berlijn en bij de bruinkoolmijnen van Leipzig. Een belangrijke les uit het Ruhrgebied is de rol die lokale burgerinitiatieven kunnen spelen in het omvormen van oude energielandschappen tot erfgoed. Het zijn vaak deze kleinere organisaties die de eerste stappen zetten: ze experimenteren met nieuwe ideeën, leggen verbindingen met de gemeenschap en bouwen draagvlak. Pas daarna volgt vaak de grootschalige overheidsaanpak. Zo legden erfgoedverenigingen in Dortmund en Bochum de basis voor wat inmiddels een groot, samenhangend erfgoedproject is geworden. Voor Groningen is dit een waardevol inzicht: wacht niet op één grote, overkoepelende aanpak. Stimuleer juist kleinschalige initiatieven van onderop, waarbij verschillende organisaties kunnen experimenteren. Dat is essentieel om draagvlak te creëren en een krachtig verhaal te ontwikkelen.

Een **andere les** komt uit **Berlijn**. Daar ontwikkelde het Techniekmuseum (een partner in PITCH) een fietsroute langs plekken van industrieel erfgoed, om aandacht te vragen voor het verdwijnende industriële verleden van de stad. Dat idee groeide uit tot zeven routes van maximaal 25 kilometer, verspreid over Berlijn en omgeving.¹ De routes brengen niet alleen toeristen, maar ook kinderen en lokale bewoners in contact met de geschiedenis van de stad. Zo is Berlijn eigenlijk een groot openluchtmuseum van industriecultuur

¹ <https://www.inflandersfields.be/nl/in-flanders-fields-museum/museum-in-het-landschap>

² <https://www.visitflanders.com/nl/flandersfinestfietsroutes/vredesfietsroute>

geworden. De belangrijkste les? Zo'n route kan het begin zijn van iets groters. Het is een manier om ideeën te laten ontstaan en mensen met elkaar te verbinden – en om een gebiedsgerichte erfgoedaanpak op gang te brengen.

Beoogd eindresultaat

Stap voor stap wordt in Groningen toegewerkt naar verhalende fietsroutes waarin mens, natuur en kunst het verhaal vertellen van het gaserfgoed in het Groninger landschap. Waarom? In haar reflectie formuleert Nienke Vellema van de vereniging Groninger Dorpen het als volgt: *“Omdat het landschap, inclusief gaslocaties, onderdeel van onze identiteit is. We zijn trots op onze provincie. Het landschap vertelt over ons en onze geschiedenis. Bij de ontwikkeling van de route draait het om het zichtbaar maken van identiteit, het voeden van trots, en het leesbaar maken van het landschap en zijn geschiedenis. We willen niet alles opruimen, simpelweg omdat we er negatieve gevoelens bij hebben. We willen het juist laten staan, laten verweren. Zodat mensen leren om stil te staan bij de grote veranderingen die het landschap nog te wachten staan.”*

De fietsroutes zullen langs zogenaamde ‘historische ankerpunten’ lopen – plekken die een belangrijke rol spelen in de collectieve of persoonlijke beleving van het gasverhaal.

↑ voorbeeld van fietsroutes op website Industriekultur Berlin
www.industriekultur.berlin

Denk aan locaties waar markeringen worden geplaatst: beplanting, rustpunten, informatiepanelen of kunstwerken die de betekenis van de plek versterken. De routes zijn flexibel op te pakken – vanaf meerdere startpunten – en sluiten aan op het bestaande fietsknooppuntennetwerk. Ook wordt rekening gehouden met de beschikbaarheid van OV-fietsen en rustplekken. Een van de ankerpunten wordt een mobiele, kleinschalige voorloper van het toekomstige museum EPIQ. Op twee andere locaties is het idee om land-art te realiseren. Voor een van die projecten is de aftrap al gegeven: studenten van Academie Minerva ontwikkelen samen met basisschoolleerlingen uit de regio een kunstwerk dat het landschap én de verbeelding aanspreekt. Er wordt ook nagedacht over het werken met verhaallijnen, zoals: *Groninger Helden, De aarde en het gas, Thuis.*

Doel van deze sessie

De schetssessie richtte zich op drie potentiële routes. Vanuit PITCH, hebben Janna Oud Ammerveld en Gertjan Plets de voorbije maanden met verschillende organisaties en burgers afgestemd wat goeie regio's en routes kunnen zijn. Deze concepten dienen als opzet voor de discussie van de sessie. Doel is om deze concepten scherper te krijgen en waar nodig bij te sturen.

Bij wijze van discussiestuk waren de drie routes vooraf al in concept op kaart gezet. Daar kon zagezegd op worden geschoten. Het deel van deze sessie was tweeledig. In de eerste plaats werden relevante plekken in het gebied geïnventariseerd: plekken met cultuurhistorische waarde en plaatsen van herinnering, verbonden aan de gaswinning of anderszins interessant. In de tweede plaats werd een grove markering gemaakt van waarlangs de routes door het landschap zouden kunnen voeren. Tegelijkertijd wisselden deelnemers van gedachten over de toekomst van het gaserfgoed.

“Dan moeten we niet alles opruimen, maar juist ook laten staan – laten verweren. Zodat mensen leren om stil te staan bij de grote veranderingen die het landschap nog te wachten staan.”

↑ reflectie door Nienke Vellema. foto Landschapswerkplaats, Elna Minderman

Het gaat om drie voorgestelde fietsroutes: aan de noordkant van het Schildmeer (zo'n 35 km), aan de zuidkant van het Schildmeer (zo'n 25 km, die ook als verlenging van de noordroute kan worden gereden) en een verbinding tussen het dorp Thesinge en de stad Groningen, indien mogelijk, verbonden met de andere twee routes.

Gevolgde werkwijze

Onder leiding van landschapsonwerpers werd aan drie tafels gediscussieerd en geschetst. Dat werd gedaan aan de hand van kaartmateriaal, zoals een topografische kaart, met daarop ook de fietsknooppunten en de gaslocaties, en de historische kaart.

Drie gemengd samengestelde groepen – meerdere geluiden vertegenwoordigd – wisselden elke 25 minuten van tafel. Drie vragen stonden centraal:

1. Zijn de geschetste routes goed dan wel voor verbetering vatbaar?
2. Wat zijn de verhalen, de lagen in de verhalen, de relevante plekken met immateriële/emotionele of materiele waarde?
3. Wat zijn andere aantrekkelijkheden?

↓ route Noord: de basis

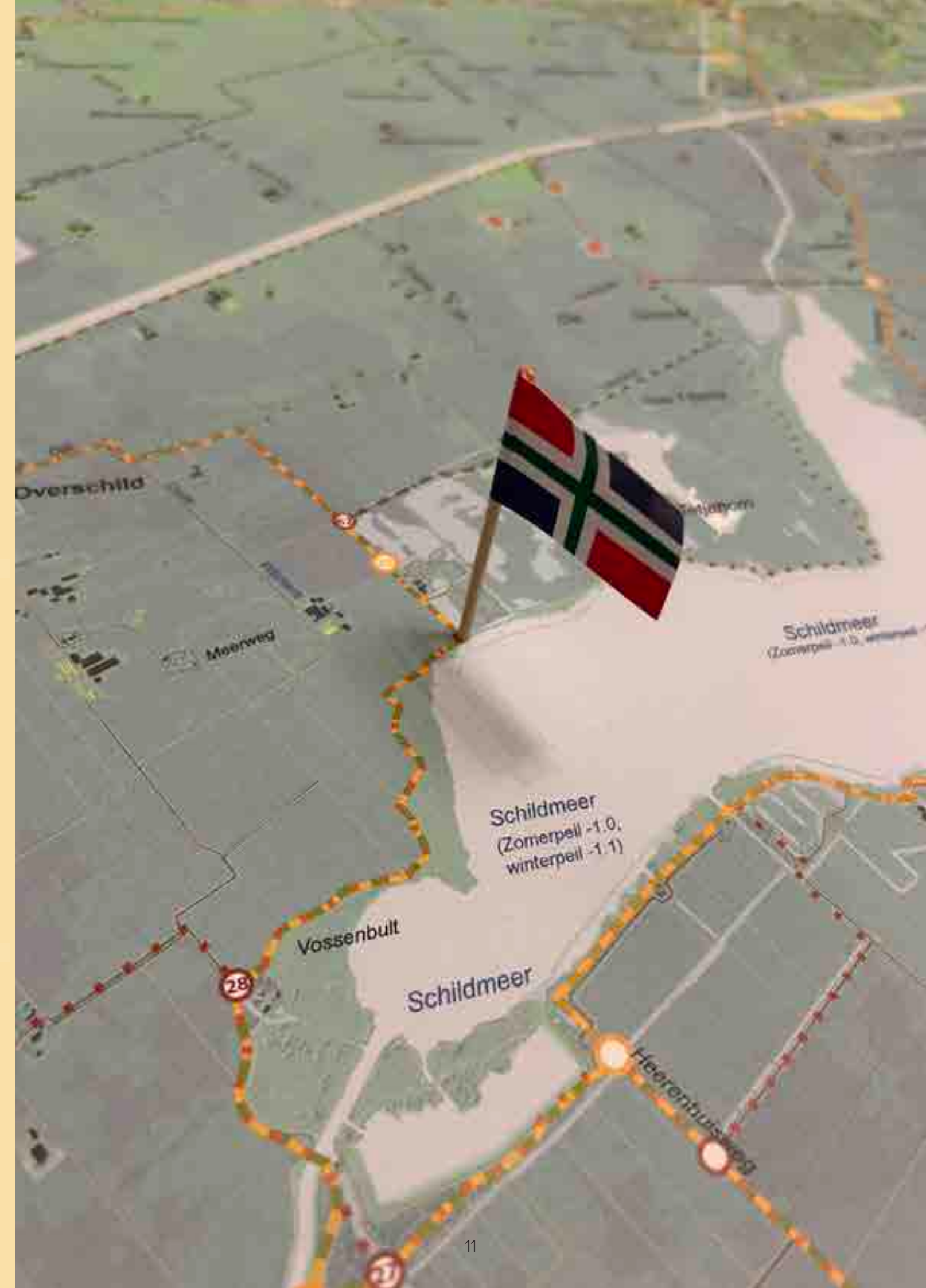
↓ route zuid: de langere route

↓ de asfaltvlakte en hekken van gaslocatie Thesinge

↓ gaslocatie Thesinge en beoogde route naar Stad

2 De oogst per route

Hieronder wordt per route de inbreng van de deelnemers beschreven. Voor elke route volgt het verslag dezelfde structuur.

ROUTE NOORD

Thema's

- Het bredere verhaal van energiewinning en het huidige landschap: de optrekkende verkaveling, de aanwezigheid van streekdorpen en het verveende Schildmeer zijn allemaal getuigen van brandstofwinning. Dit verhaal valt door te trekken naar het heden: de dorpen die het diepst in het oude veenmoeras liggen, dus op de minst stabiele ondergrond, hebben het meest te lijden gehad van aardbevingen.
- In dit gebied vallen meer met de bodem verbonden verhalen te vertellen dan alleen dat van de gaswinning. Ook kleiwinning (middeleeuwse kloostermoppen, steenhuizen, steenfabrieken langs het Damsterdiep), landbouw en strokartonfabricage.

Route

- Op een aantal plekken is het fietspad aan de andere zijde van watergangen qua natuur, landschap en of slingerend profiel aantrekkelijker dan zoals geschetst op de kaart.
- Aansluiting op Loppersum en Appingedam is zinvol vanuit het oogpunt van OV-toegankelijkheid.
- Het stuk langs het Damsterdiep tussen Wirdumerdraai en Appingedam kan ook ten noorden van de waterloop kunnen lopen. Hier ligt een mooi landgoed en de locatie van een oude steenfabriek.

- Bij Eenrum, en misschien ook wel Leermens, zou de route over de wierde(n) kunnen lopen. Dit is een prachtig stukje zeekleilandschap.
- Koppeling van Zeerijp, met de zwaarste beving ooit, aan de route.
- Er loopt ook een klein fietspad aan de noordzijde van het Schildmeer. Dit is mooier gelegen dan het fietspad langs de vakantieparken.
- Ten zuidwesten van het Schildmeer zou de route nog uit kunnen buigen naar het knuppelpad Schildwolde, waterberging en natuurgebied 't Roegwold. Ook hier ligt een relatie met energie: als we niet zoveel fossiele brandstof hadden gebruikt, hadden we nu geen waterberging nodig gehad.
- Het tracé langs de Meenteweg is het minst aantrekkelijk van de route vanwege de drukke weg. Het verhaal van de Meenteweg of gemeneweg/gedeelde weg heeft wel een interessante plaats in de geschiedenis van het gebied.
- Tussen Ten Post en Winneweer is er een alternatief langs Tammingahuysen beschikbaar.

Wat maakt de route aantrekkelijk, wat zijn belangrijke plekken?

- Erfgoed langs de route, bijvoorbeeld agrarisch erfgoed en industrieel erfgoed, waaronder (restanten van) steenfabrieken en gebieden waar klei is afgeticheld voor kleiwinning. Ook historische windmolens, kloosters, kalkovens, strokartonfabrieken, borgen en bestaande musea zijn belangrijke plekken langs de route, bijvoorbeeld het centrum industrieel erfgoed. Ten aanzien van agrarisch erfgoed is een interessante relatie te leggen tussen turfwinning, gaswinning, koolzaad en miscanthus (olifantsgras) als biobrandstof.

→ route ten opzichte van gasveld (roze), gaslocaties (gele sterren) en breuklijnen (stippellijnen)

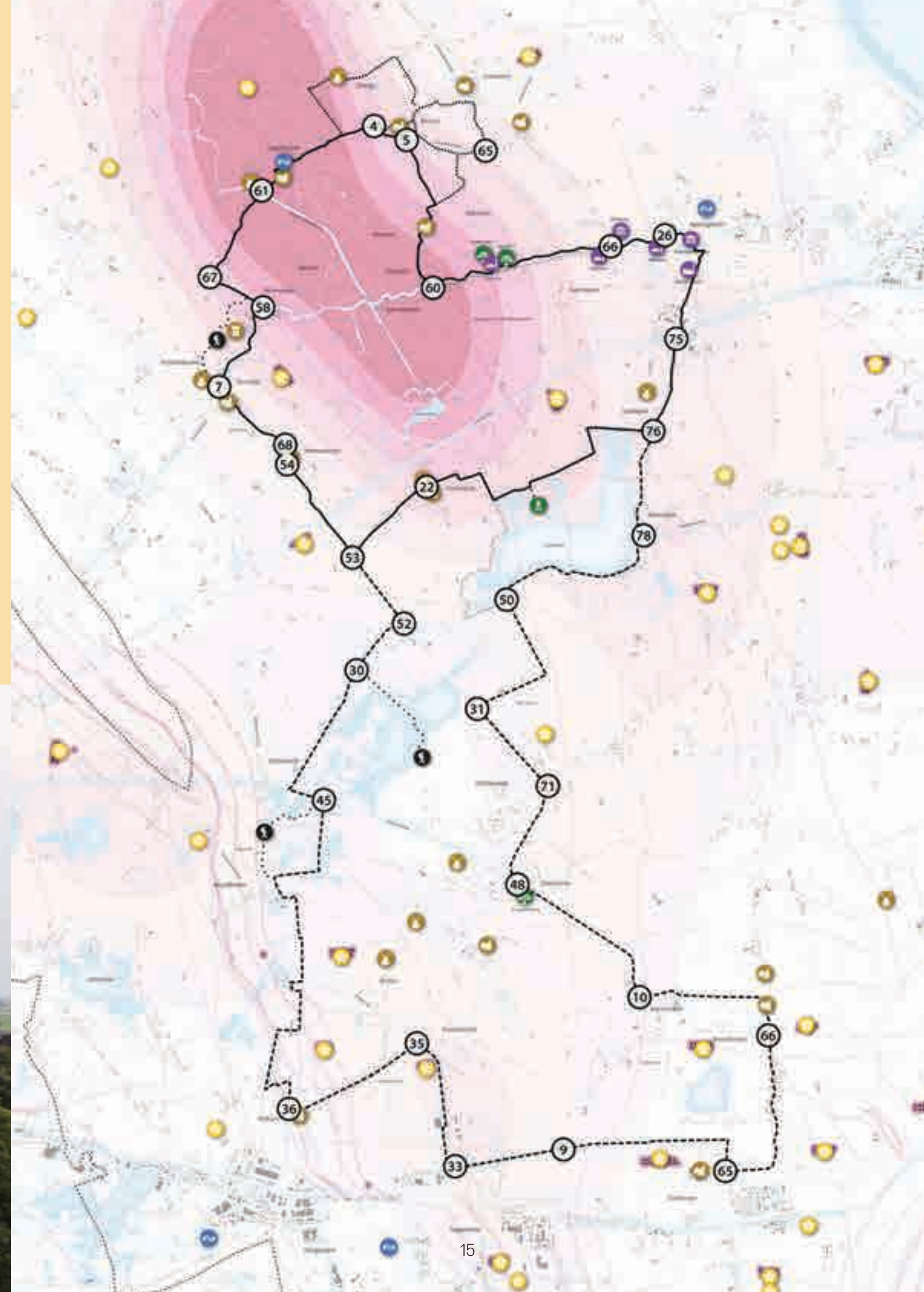
- Plekken die geen relatie hebben met energie:
 - Op de ijsbaan/het Vismaar in Garrelswaer begon de Tachtigjarige Oorlog.
 - Zoutwaterbad bij Loppersum (de zoutlaag die het gas afsluit).
 - Fraeylemaborg.
 - Cultuureiland, toekomstige locatie van het openluchttheater annex herinneringsmonument De Barst en een uitkijktoren.
- Inzichtelijk maken van de ondergrondse wereld van gaswinning, bijvoorbeeld door de aardgasbellen te verbeelden als een afgietsel.
- De ondergrond visualiseren door middel van mollengangen door de verschillende aardlagen. Dat zou ook abstract kunnen door een mierenkast of het spel met de draaischijven Onderuit.

Gaslocaties en verhalen en ideeën rond gaswinning

Ideeën en mooie voorbeelden voor visualisatie van de gaswinning:

- Initiatieven vergelijkbaar met het ontwerp van Susanne Leurs (Minerva) die in samenwerking met Sense of Place een 'wierdentuin' wil aanleggen bij de gaswinningslocatie bij Ten Post. Dit moet een 30 meter hoge uitkijkheuvel worden die is beplant met inheemse vegetatie die de bodem zuivert.
- Interactieve ondersteuning met informatie, bijvoorbeeld een audiotour/podcast of QR-codes langs de route.
- Iets doen met de verschillende kleuren vlammen zoals die te zien waren bij de affakelinstallaties. Soms waren ze klein en geel, soms bulderden ze en waren ze rood of paars. Soms zelfs zetten de vlammen de teelten in de omgeving in lichterlaaie.
- Iets doen met de historische natriumverlichting op de terreinen van de NAM. Het gelige schijnsel was

↓ Fraeylemaborg, Slochteren. Foto Marketing Groningen, Roelof Bos

karakteristiek (maar niet onomstreden) voor het buitengebied van de gaswinning.

- Gebruik het aspect 'geluid'. De generatoren en vlammen konden een hels gebrul veroorzaken.
- Er is behoefte aan zicht op de breuklijnen en contouren van de gasbel. Allicht komen hierdoor nieuwe verbanden of relaties met de bovengrond aan het licht.
- De oude affakkeltorens gebruiken voor abseilen.
- Kunstuitingen gebruiken voor het zichtbaar maken van de winningslocaties en hier een positieve draai aan geven (vergelijk IBA Emscher Park³. Op deze locatie in Duitsland zijn op deze manier de 'haldes' opnieuw ingericht en middels kunstwerken ontsloten. In het bevingengebied zouden we bijvoorbeeld reusachtige ballonnen kunnen laten opstijgen op de diverse locaties. Pas dan ontstaat een visueel verband en zicht op de samenhang van de nu onzichtbare plekken.
- Maak de verschillende aardlagen in de 3 kilometer diepe ondergrond tot het gas inzichtelijk. Hierbij kan worden geput uit boorstalen van de NAM voor elke gaslocatie (naar verluud allemaal bewaard gebleven). De aardlagen verwijzen naar vroeger tijden, toen hier nog mammoeten of dinosaurussen rondliepen, oerbos groeide, diamanten onder druk konden ontstaan of de trechterbekercultuur haar intrede deed. De uitdaging is deze tijden ook voor kinderen op een interessante manier te visualiseren. Met VR-techniek zou beleefbaar kunnen worden gemaakt hoe de wereld er in de betreffende tijdvakken uitzag. De wereld van ooit zou een thema voor de inrichting van een gaslocatie kunnen zijn. Welkom in de ijstijd!
- In Japan en Lissabon zijn voorbeelden te vinden van musea waarin aardbevingen worden gesimuleerd. Allicht kan zo'n ervaring in een kunstwerk of museum worden verwerkt.

³ www.internationale-bauausstellungen.de/en/history/1989-1999-iba-emscher-park-a-future-for-an-industrial-region

↑ schetsen aan route Noord. Foto Landschapswerkplaats, Elna Minderman

Overige ideeën en opmerkingen

- De verwijzing in de inleidende presentatie naar de fietsroute van Ieper is waardevol. De historie aldaar is volop beleefbaar. Bijvoorbeeld door de aanwezige particuliere collecties van militair erfgoed in het gebied. Ook het hergebruik van historisch materiaal, zoals prikkeldraadrasten, spreekt aan. Wellicht kunnen in Groningen ook materialen worden behouden of hergebruikt.
- Beloon boeren voor maatschappelijke diensten die ze in het landschap van de toekomst leveren, bijvoorbeeld in relatie tot de energietransitie, klimaatadaptatie, natuurinclusieve landbouw, recreatieve

infrastructuur, landschappelijke versterking.

Creatief idee in relatie tot agrarische sector: slingerweides ontwikkelen, refererend aan de slingeruinen die bij Groninger boerderijen te vinden zijn, aan de golvende bodem en de stapeling van aardlagen. Bovendien kunnen ze ecologisch van meerwaarde zijn.

- Stempelkaart bij de ankerplaatsen: prikkelend voor kinderen (... en volwassenen).
- Zorg dat de route dicht langs horeca en overnachtingsplekken ligt. Creatief idee voor een marketingconcept: 'schuddebedden in Groningen'. Grappig nieuw woord waar wellicht iets mee te doen valt.

ROUTE ZUID

Thema's

- Oude en nieuwe energie zijn zichtbaar in dit gebied:
 - De oude veenontginningen voor de turfwinning, met de kenmerkende smalle, soms maar 50 meter brede en kilometerslange slagenverkaveling. De verschillende ontginningsblokken en -basissen zijn daarin duidelijk te herkennen (zie historische kaart). Her en der zijn in het gebied nog veenborgen terug te vinden; zomerverblijven van families die rijk waren geworden aan de veenontginning (o.a. Welgelegen in Sappemeer).
 - Gaswinning met een overvloed aan gaslocaties met verschillende functies in het gaswinnings-, behandlungs- en transportsysteem in dit gebied.
 - Zonneparken, windmolens en stikstoffabriek: energiewinning in de 21^e eeuw.
- Oude versus nieuwe landschapsstructuren:
 - Kleinschalige veenontginning ten noorden van het Winschoterdiep.
 - Grootchalige commerciële veenontginningen door de compagnieën ten zuiden van het Winschoterdiep.
 - Schaalvergroting en grotere openheid door onder andere ruilverkavelingen, vooral in de oude veenontginningen.
 - Ontstaan van energie-intensieve industrie in de zone langs het Winschoterdiep en omgeving: in het bijzonder scheepsbouw en aardappelzetmeel (industriële W.A. Scholten). In Sappemeer bevindt zich het Scheepvaartmuseum.
 - Na het transport van turf naar bijvoorbeeld het westen van het land ging menselijke mest uit die steden per boot naar de veenontginningen ter bemesting van dalgronden, om ze geschikt te maken voor landbouw.
 - Is de route ook een waarschuwing? Gaan we in onze vernieuwings- en opruimingsdrift (denk aan zonneparken, windmolens en andere voorzieningen) niet dezelfde fout maken als met de gaswinning destijds?

Dat we dus op de lange termijn ook daar schade, landschapspijn en andere negatieve gevolgen van gaan ondervinden en er spijt van krijgen?

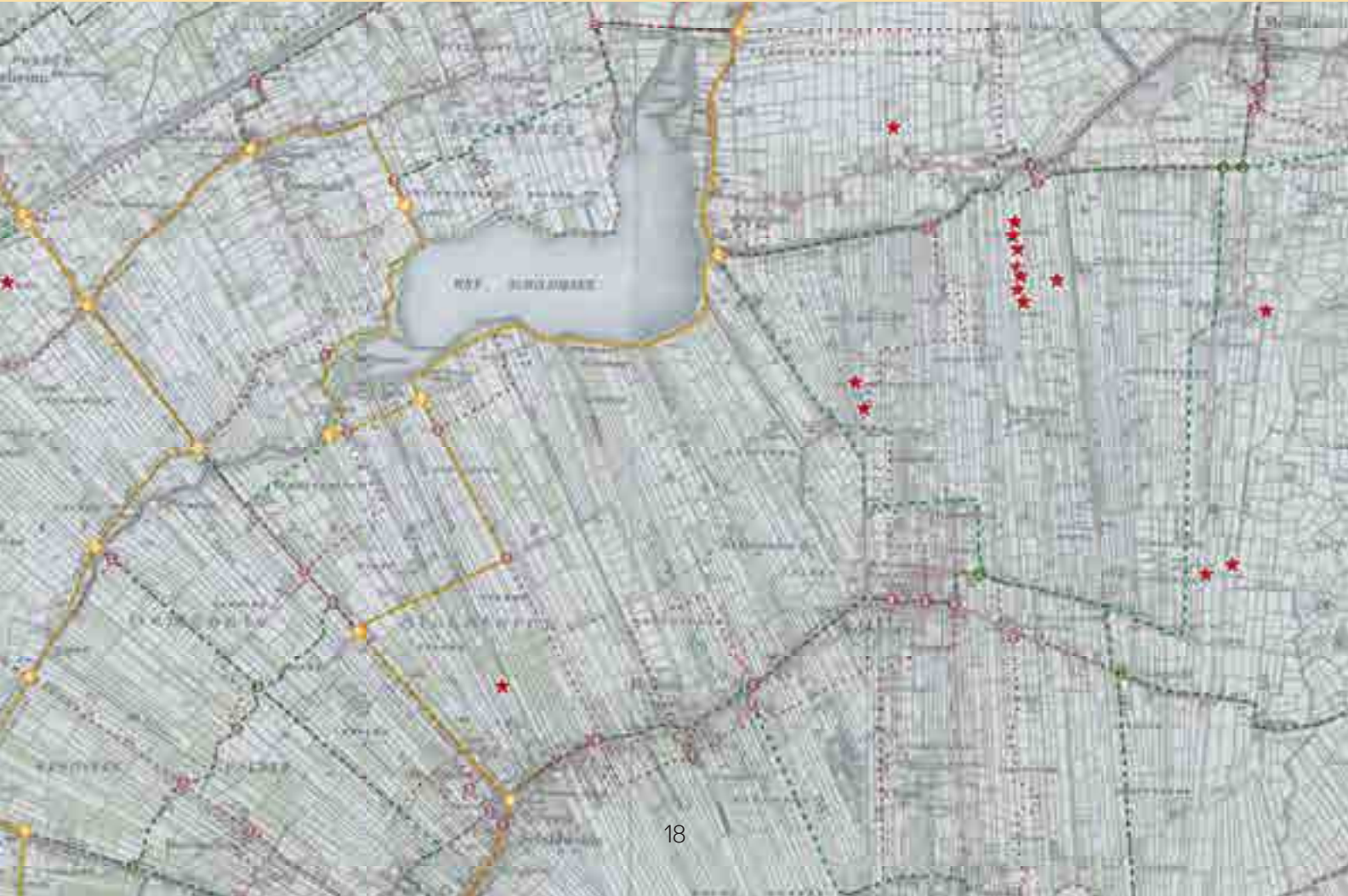
- De strijd van Fré Meis als communistenleider tegen de, destijds nog lokale, energiebedrijven. Overigens is Meis meer met het Oldambt dan het gebied rond het Schildmeer verbonden.
- Slochter Opstand: zou een verhaallijn kunnen zijn, verbonden met Tweede Wereldoorlog. Het is echter niet duidelijk wat daarvan fictie of waarheid is.

Route

- Moet het één route zijn, of kan het ook een aaneenschakeling van kortere routes zijn, door bijvoorbeeld doorsteken en/of extra lussen te maken?
- De route is niet alleen bereikbaar via OV in Loppersum en Appingedam, maar ook via stations Martenshoek, Hoogezand en Sappemeer.

- Op de kaart staan concrete doorsteken, aanpassingen of aanvullingen op de route ingetekend:
 - Doorsteek langs het Slochterdiep: een mooie route, waarbij je door de rietlanden fietst.
 - Het zuidelijke deel van de huidige route, ten zuiden van de Hoofdweg, is veel opener, grootschaliger en rechtlijner met minder cultuurhistorie en beplanting, en daardoor minder mooi om te fietsen.
 - De route ten westen van het Roegwold, langs de Scharmer Ae, is erg mooi en zou een aanvulling kunnen zijn op de huidige oostelijke route over de Hooilandsweg. Je komt uit in Woudbloem, wat een mooie plek is. In de oude loodsen bij de aardappelzetmeelfabriek is een nu een culturele plek waar veel wordt georganiseerd (eerder: Stichting Hoop voor Hoog Hammen) en waar ook iets gedronken kan worden. Vanaf hier starten tochten met fluisterbootjes door het Roegwold.
 - Het deel van de huidige route over de Meenteweg, Uiterburenweg en Heerenhuisweg (ten noorden van

↓ uitsnede uit de historische kaart (ca. 1900) met slagenverkaveling ontstaan uit de veenontginningen

↓ tuin van de borg Welgelegen in Sappemeer. Foto Marieke Kijk in de Vegte

Schildwolde en Hellum) is niet het mooiste deel: erg open, rechtlijnig ruilverkavelingslandschap. Het is wellicht aantrekkelijker om door te fietsen over de Hoofdweg, en dan via Siddeburen en de Damsterweg (of een route via de huidige gaslocatie bij de Geerlandweg) naar de Damsterplas, waar van alles staat te gebeuren (o.a. de Barst), en waar EPIQ mogelijk een onderkomen kan vinden.

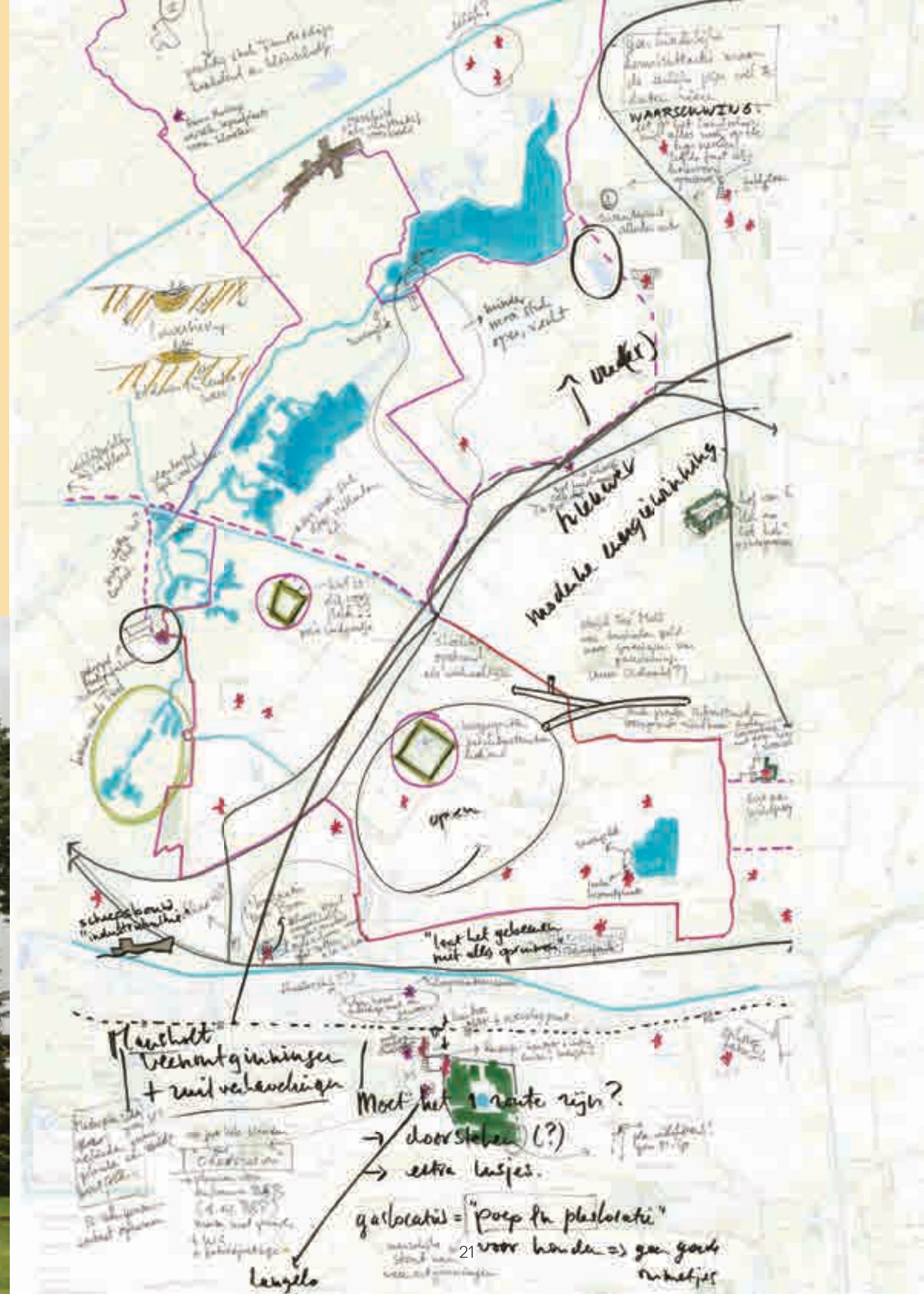
- Bij Uiterburen/Noordbroek zou een extra lus kunnen worden toegevoegd die langs een van de grootste gaslocaties voert, over een oud dijkje met mooie beplanting (Oude Dijksterweg) en over een deel van het oude Woldjespoor. Via de Scheemderweg kom je langs een oude gaslocatie die al langer geleden is ontmanteld, en waar waarschijnlijk een woonwijk wordt ontwikkeld (zie bij Gaslocaties en verhalen).

Wat maakt de route aantrekkelijk, wat zijn belangrijke plekken?

Van noord naar zuid en weer terug

- Het Damsterdiep net ten noorden van de kaart is het mooiste stuk, kronkelig – dankzij de invloed van eb en vloed – en besloten met mooie dorpen, hoge oude bomen en bijzondere plekken. Dit is het deel van het Damsterdiep waar je bezoekers het liefst naartoe stuurt.
- Bij Wittewierum heeft een klooster gestaan en er ligt nog een oude, vervallen begraafplaats die aantrekkelijk is om te bezoeken. Het verhaal van abt Emo van Huizinge speelt hier. Een mooie stop langs de route.
- Overschild is een interessant voorbeeld van wat de versterking en/of herbouw van een heel dorp met het dorpsbeeld kan doen. Het is een staalkaart aan architectuurstijlen en verschillende oplossingen voor sloop/nieuwbouw en verbouw. Voor de één een lichtend voorbeeld, bij de ander doet het pijn aan de ogen.

↓ voormalige aardappelmeelfabriek, Woudbloem. Foto Marieke Kijk in de Vegte

- Bij Blokum en Luddeweer (net ten westen van de route) liggen inversieruggen: resten klei op zand die vroeger laag lagen ten opzichte van het omringende veenpakket, maar die nu hoog liggen omdat het veen sterk is ingeklonken, terwijl dat met de klei op het zand niet is gebeurd. Het is een onderdeel van de ontstaansgeschiedenis van het landschap die veel mensen pas herkennen als het ze wordt verteld.
- 't Roegwold is een prachtig natuurgebied geworden, waar zeker voor kinderen van alles te beleven valt, bijvoorbeeld het vlonderpad of knuppelpad, nabij de parkeerplaats aan de oostzijde bij de Dannemeerweg.
- Bij Lageland zijn ideeën voor verblijfsrecreatie. Dat zou bijdragen aan het idee om de driehoek Lageland, Schaaphok en Woudbloem een poort of entree te laten zijn van de fietsroute voor mensen die met de auto en/of fiets komen.
- De hele westzijde van 't Roegwold raakt aan de oude loop van de Fivel. Dit

↑ principeschetsje inversierug

↑ knuppelpad Dannemeer. Foto Marieke Kijk in de Vegte

riviertje is grotendeels verdwenen uit het landschap, maar overal liggen nog restanten van meanders en andere door de Fivel achtergelaten landschapselementen. Daar valt een interessant verhaal over te vertellen.

- Vlak bij de carpoolparkeerplaats bij de af- en oprit Hoogezand/Kolham ligt de locatie waar de eerste gaswinning plaatsvond op de grond van boer Boon. De toenmalige schuur lag veel noordelijker, midden in het land. De huidige schuur is geen bijzondere plek, noch qua locatie, noch qua architectuur. Maar het heeft wel een bijzondere geschiedkundige en emotionele lading als de plek 'waar het allemaal is begonnen'. Daar moet toch meer van te maken zijn, is de algehele teneur van de deelnemers aan de schetssessie! Op de carpoolplaats kan trouwens een lekker visje worden gegeten. Zou de schuur onder een glazen dak kunnen worden gezet, om te bewaren, vergelijkbaar met de kampcommandantswoning in Westerbork?
- De eigenaar van Hotel Faber heeft het hele archief van Boer Boon gekregen na zijn overlijden. Dat zou een interessante ankerplaats kunnen zijn.
- Bij Noordbroek, naast motel Van der Valk, en ten zuiden van de gaslocatie is een groot zonnepark aangelegd, als nieuwe vorm van energiewinning.

- Bij Botjes Zandgat, de zandwinningsplas ten westen voor Noordbroek, is een zwemstrandje te vinden. Dit ligt aan de westzijde van de plas; daar vlakbij – op de hoek van Het Veen en de Botjesweg – ligt een joodse begraafplaats, dicht tegen een (kleine) gaslocatie aan. Een bijzondere, verborgen plek die je daar niet verwacht.
- Tussen de Hoofdweg en de Veldweg, ten zuiden van Slochteren en Froombosch, liggen baggerputten: een restant van petgaten uit vroege veenontginningen. Dit gebied is inmiddels behoorlijk dicht bebost. Het is een geliefd wandelgebied voor dorpsbewoners. Vrij onbekend, gelegen in een open en grootschalig landbouwgebied.
- Tussen Slochteren en 't Roegwold ligt nog een besloten bosgebied, met een (op de kaart) intrigerende vormgeving: wat is dit eigenlijk? Een privé-landgoedje? Er lijkt een huis bij te staan. Bij nader onderzoek blijkt het de natuurbegraafplaats 't Roegwold te zijn.
- In Hellingum is een kunstenaarscollectief gevestigd in een oud schoolgebouw. Een leuke plek om te bezoeken met de fiets ('De Ent'). Deze kunstenaars zijn ook betrokken bij de Barst bij de Damsterplas.
- Bij het Schildmeer, aan het eind van de Heerenhuisweg, is een leuke zwemplek via de steiger Heerenhuisweg aan het

Schildmeer. Er ligt een parkeerplaats vlakbij, in de groenstrook tussen de Heerenhuisweg en de plas ten zuiden van het Schildmeer.

- Rond de Damsterplas zijn nieuwe ontwikkelingen gaande. De gemeente gaat een masterplan voor dit gebied ontwikkelen. Mogelijk kan het museum van EPIQ hier een plek vinden. Het is daarmee het zwaartepunt langs de route; een echte poort in ruimtelijke en functionele zin. Eromheen liggen verschillende, vrij grote gaslocaties waar iets mee te doen valt (zie hieronder).

Gaslocaties en verhalen en ideeën rond gaswinning

- Op de gaslocaties bij Tjuchem en Sappemeer staan nog boortorens. Het zijn iconische objecten, die mensen vaak meer aanspreken dan buizen of putten. Kunnen er uitkijktorens van worden gemaakt? Of vallen er andere dingen mee te doen?
- Het verhaal gaat dat de vlam van de boortorens in het begin ontstoken werd door er met een geweer op te schieten. Dat ging geregeld mis. Deelnemers zagen hier een scène voor een toneelstuk in!
- Onder de gaslocatie aan de Geerlandsweg is de oude slagenverkaveling nog zichtbaar in de eigendomsverhoudingen. Als een soort venster in de tijd, naar de tijd van voor de ruilverkavelingen. Dat is een interessant ontwerpgegeven. De gaslocatie is in een grote bosstrook geschoven. In de omgeving liggen nog meer bossen. Zou deze locatie daarmee geschikt zijn voor verdere vergroening, mits de locatie ook met andere functies en betekenissen kan worden geladen? De locatie ligt gunstig ten opzichte van de ontwikkelingen bij de Damsterplas, bovendien dicht bij het dorp (het is uitloopgebied). De dorpen in de omgeving, in ieder geval Steendam en Tjuchem, hebben ambitieuze dorpsvisies die mogelijkheden bieden om bij aan te sluiten.
- In Sappemeer zijn verschillende gaslocaties, met elk een eigen verhaal en bijzonderheden. De locatie tegen het Adriaan Tripbos bevat het oude NAM-kantoor, inclusief een grote parkeerplaats. Deze plek leent zich goed voor verdere ontwikkeling; alle benodigde infra is aanwezig, OV en snelweg zijn nabij, en de locatie grenst aan het bos.
- Een kleine locatie bij Sappemeer is het

voormalige 'geurstation' (odeur-station), waar voor veiligheidsredenen geur aan het aardgas werd toegevoegd. Dit station wordt door de huidige eigenaren opgeknapt en omgebouwd tot Bed & Breakfast. Er zijn voorzieningen voor gasten die hier het met een paard naartoe komen. Ook komt er een RustPunt, met een toilet en de mogelijkheid voor koffie/thee. Het is de bedoeling om een oude fotoverzameling die op de locatie aanwezig was, ten toon te stellen.

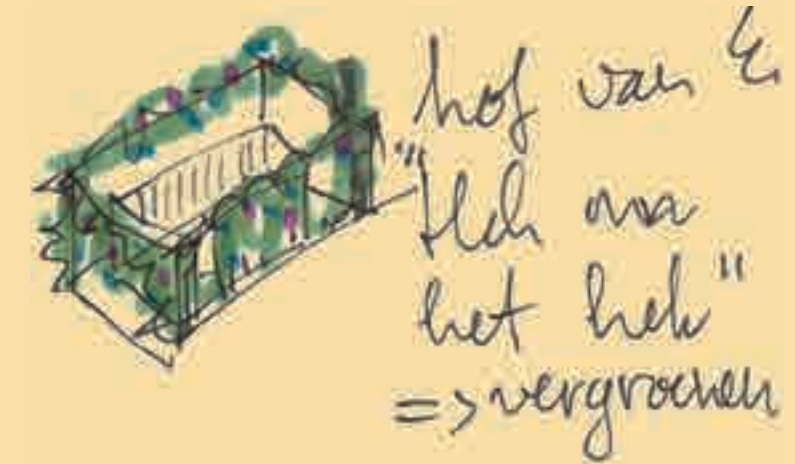
- De al opgedoekte gaslocatie in Noordbroek heeft verbindingen met het dorp en de groenstructuur is nog aanwezig. De Dorpsadviesraad werkt daar aan een plan voor woningbouw⁴. Daaruit blijkt dat er meer mogelijk is op gaslocaties, dan op grond van strenge veiligheids- en milieueisen qua sanering en dergelijke te verwachten valt. Wat is het verschil met andere locaties, dat dit hier wel kan? Biedt dat mogelijkheden?
- Zou het niet interessant zijn om de ondergrondse infrastructuur van de gaswinning (het buizenstelsel en dergelijke) bovengronds zichtbaar te maken op de een of andere manier? Je ziet er nu niets van, terwijl het natuurlijk een belangrijk onderdeel van het hele gaswinnings- en transportsysteem is.

Overige ideeën en opmerkingen

- Opmerking Routebureau Groningen: uit ervaring beginnen mensen hun route vanuit huis of een slaapplek. Maar de provincie is bezig met het uitrollen van een overstappuntennetwerk, waar mensen vanuit de auto met de fiets verdergaan. Parkeerplaatsen zijn hiervoor een startpunt.

⁴ www.menterwolde.info/nieuws/noordbroek/dar-noordbroek-werkt-aan-een-plan-voor-73-woningen-op-nam-locatie

- Laat de route geen kermisachtige attractie worden, laat ook de eerlijke pijn zien. En laat het tegelijkertijd een positief verhaal zijn: de doelgroep moet er wel zin in hebben en niet treurig het gebied verlaten.
- De gemeente Midden-Groningen heeft een Masterplan 2040 opgesteld en aangenomen, waarin de groene gebieden in de gemeente met elkaar worden verbonden via fiets- en wandelroutes. Het gaat om verbinden, om natuur, maar ook om zaken als sociale veiligheid. Goed idee om contact met de gemeente op te nemen wat deze route en het Masterplan voor elkaar kunnen betekenen.
- Ludiek idee: er kan een 'groen hek' om het hek van de gaslocatie worden gezet als reactie op de ontoegankelijkheid.

↑ schetsen aan route Zuid. Foto Landschapswerkplaats, Elna Minderman

ROUTE THESINGE-GRONINGEN

Thema's

- Het gasverhaal van Thesinge: 'de grote vergissing bij de eerste gasput'⁵. Het eerlijke verhaal: het centrum van Ten Boer vertelt iets over sloop/nieuwbouw en laat vooral zien hoe het als gevolg van ongelijke behandeling fout kon gaan.
- Het oude en het nieuwe energielandschap: fakkeltoren te midden van zonnepanelen.

Route

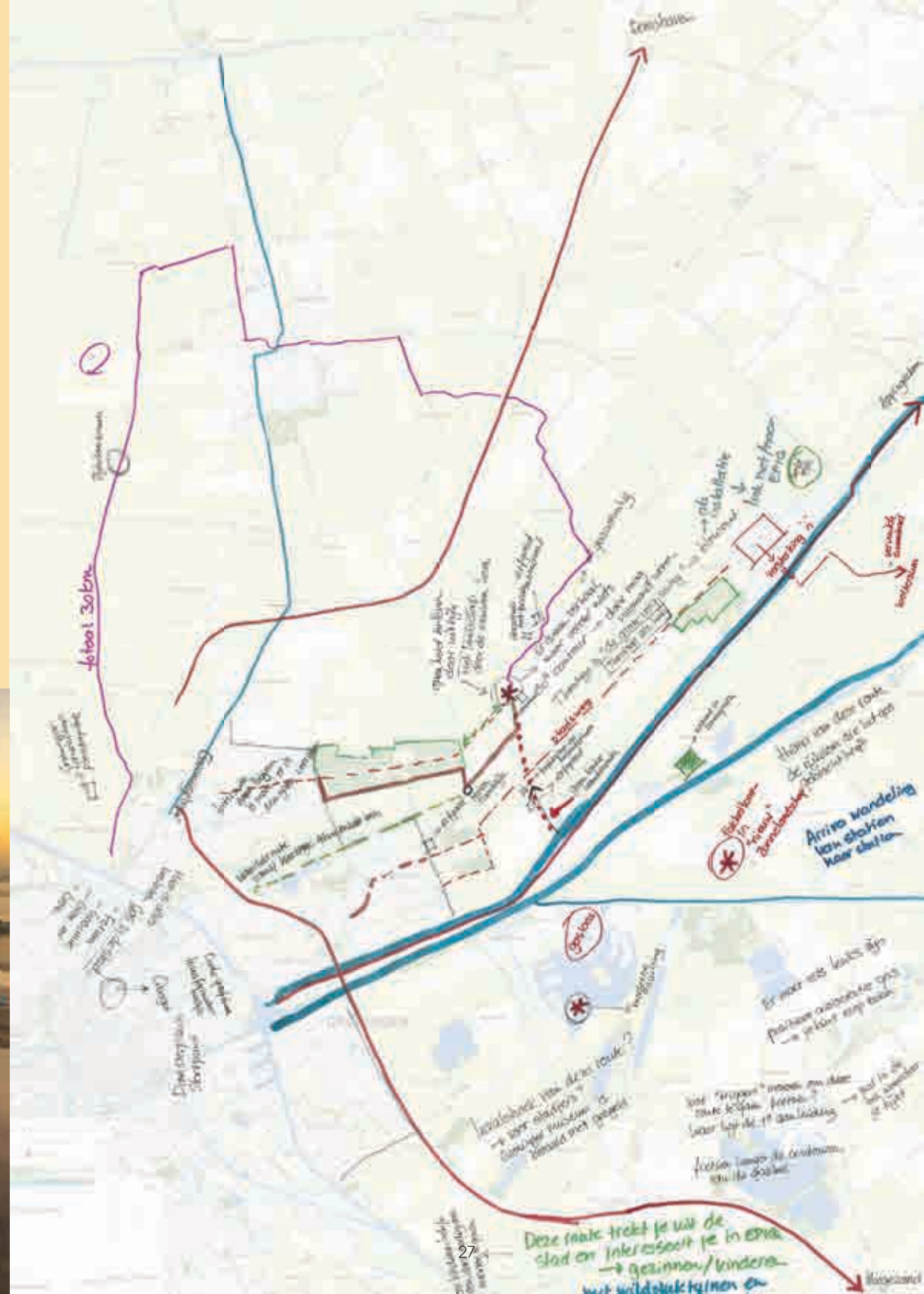
- Het hoeft niet alleen een fietsroute te zijn; gezien de afstand (4 km) is wandelen ook uitstekend te doen:
 - Via Beijum en het Kardingerbos.
 - Of in combinatie met een stuk varen op het Damsterdiep. Alleen moet dan ook een stuk langs de soms drukke weg worden gelopen.
- Verbinding maken met Meerstad, waar een niet ontmantelde gaslocatie in de gasloze nieuwbouwwijk ligt. Vraag: wat is nog de

link met het gasverhaal nadat de locatie is ontmanteld?

- Algemeen: is een tijdelijke route – zolang de gaslocaties nog zichtbaar zijn – ook goed en hoeft niet de hele route, inclusief installaties en andere voorzieningen, 'voor de eeuwigheid' te zijn?
- Er kunnen twee routes worden gemaakt:
 - Een kortere voor gezinnen, met interessante plekken/belevenissen onderweg, zoals de pluktuinen bij Kardingie.
 - Een langere voor de fietser die het in de eerste plaats om het fietsen zelf te doen is.
- Starten vanuit Groningen: aanhaken op plekken die verband houden met de energievoorziening van de stad: Gasunie, Groninger Museum, CiBoGa-terrein met de oude gasfabriek en het in Amsterdamse Schoolstijl door Siebe Jan Bouma ontworpen transformatorhuisje (2025).
- De route zou een springplank kunnen zijn naar EPIQ, of een (tijdelijke) kleine EPIQ-locatie kunnen invullen.

⁵ www.deverhalenvangroningen.nl/alle-verhalen/een-boortoren-naast-je-huis-herinneringen-aan-toen

↓ Meerstad. Foto Marketing Groningen

- Vraag: is het wenselijk om deze route aan de andere routes te koppelen? Of loopt hij 'dood' in Thesinge? Een optie zou zijn via de Stadsweg in Ten Post, maar fraai is dat stuk niet.

Wat maakt de route aantrekkelijk, wat zijn belangrijke plekken?

- De locatie van de eerste gasput in Thesinge kan aanleiding zijn tot een soort installatie, een EPIQ in het klein, een 'hub', een 'doe-plek' voor kinderen.
- Het gebied tussen Thesinge en Groningen is landschappelijk interessant. Het bevat onder andere de Wolddijk⁶.
- Woldwijk, woon- en werkplek van stadsnomaden⁷. Schoolkerk in Garmerwolde.
- Bijzondere begraafplaats bij de kerk van Garmerwolde, tevens koffiestop.
- Noordermolen (1712) aan de Noorderdijk ter bemaling van de Noorderpolder.
- Goede faciliteiten in het dorps huis van Thesinge.

⁶ www.landschapsbeheergroningen.nl/nieuws/de-wolddijk-een-historisch--%C3%A9n-ecologisch-landschapselement

⁷ www.woldwijk.nl/over-woldwijk

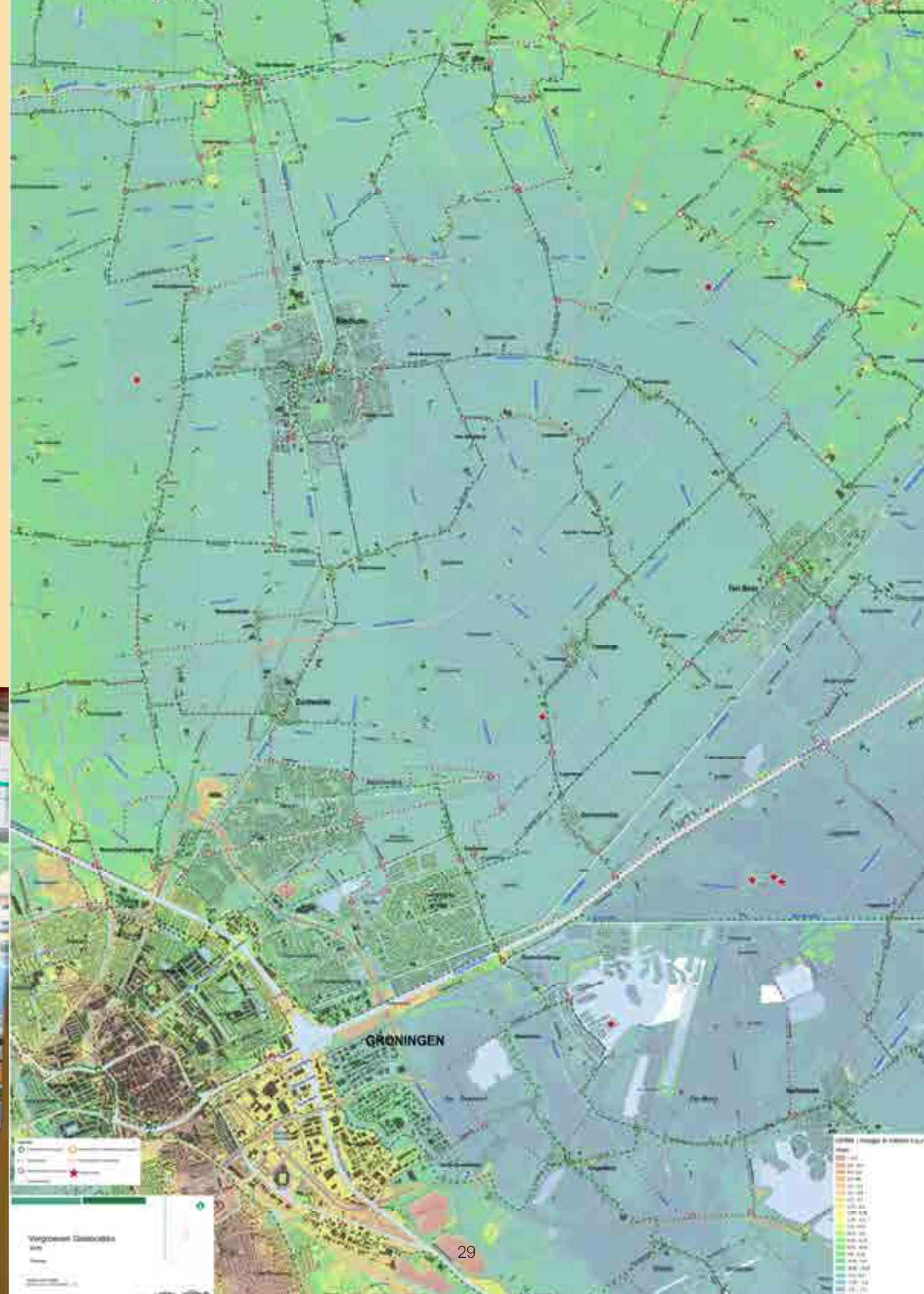
Gaslocaties en verhalen en ideeën rond gaswinning

- Valt er op een of andere creatieve manier een 'blow out', zoals destijds in Thesinge, te veroorzaken?

Overige ideeën en opmerkingen

- Nader inventariseren welk gaserfgoed behouden zou moeten blijven en schoongemaakt zou kunnen worden, bijvoorbeeld fakkeltorens.

↓ schetsen aan route Thesinge. Foto Landschapswerkplaats, Elna Minderman

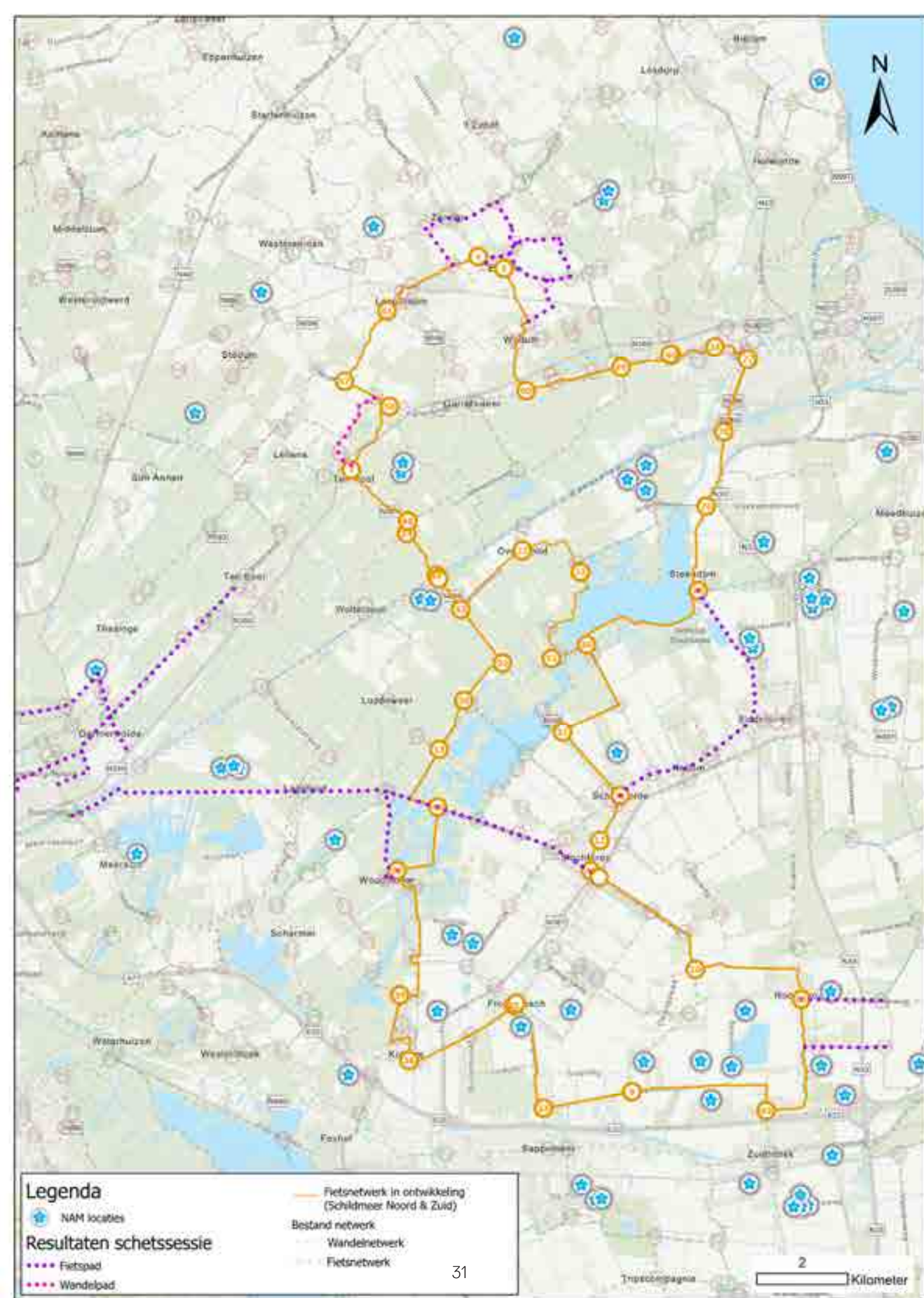
3 Vooruitblik

In het najaar 2025 staat een verdiepingsslag op de planning en zal er in de dorpen langs de route en/of in het gaswinningsgebied verhalen worden verzameld om de route inhoud te geven. Over de vorm waarin dat wordt gegoten, wordt nog nagedacht. De conceptroutes zullen vervolgens met diverse partijen, waaronder op bestuurlijk niveau, worden besproken.

Ambitie is om in het voorjaar van 2026 de routes gereed te hebben en feestelijk te lanceren. De output die de sessies opleveren, kunnen bovendien behulpzaam zijn bij de waardestelling van voormalige gaslocaties door de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed.

Ook hopen vertegenwoordigers van EPIQ, de Landschapswerkplaats, de UU en Groninger Dorpen dat de routes allerlei vormen van creatieve, recreatieve en economische spin-off in het bevingsgebied zullen genereren.

↓ Damsterdiep bij Garrelsweer. Foto Marieke Kijk in de Vegte

Bijlage 1

Deelnemerslijst

Aanwezig	Organisatie
Arie van Hoorn	grondeigenaar
Corry van Hoorn	grondeigenaar
Nienke Vellema	Groninger Dorpen
Daniel Edzes	grondeigenaar
David van Griethuysen	Vergroenen Gaslocaties
Eric Wijnholds	Ooggetuigen van de gaswinning
Ernst Lofvers	Vergroenen Gaslocaties
Gert Brugge	Provincie Groningen
Heidi Renkema	Veldatlas (Coöperatie Sterke Musea)
Herman Rinket	Groninger Gasberaad
Johannes Boshuizen	NPG Baanbreker Vrijtijdseconomie
Nlenke Veenhuis	Hanzehogeschool Groningen
Joke Scholten	EPIQ
Jos Bosma	Routebureau Groningen
Mara Bosboom	Nationaal Programma Groningen
Liefke Knol	Fraylemaborg
Peter Rozema	Groninger Gasberaad
Peter Velthuis	Tocht om de Noord
Reint Wobbles	Platform Kerk en Aardbeving
Roelien de Jong	EPIQ
Rune van Buuren	Onderzoek Erfgoedwaarde gaslocaties RCE
Ruud Reutelingsperger	Sense of Place
Susanne Luurs	Academie Minerva
Willy van der Schuit	EPIQ
Yvonne Broekhuizen	Vergroenen Gaslocaties
Karen Beukema	Landschapswerkplaats
Gertjan Plets	Universiteit Utrecht
Elna Minderman	Landschapswerkplaats
Niels Hofstra	Landschapswerkplaats HofstraHeersche
Janna Oud Ammerveld	Universiteit Utrecht
Annet Kampinga	Landschapswerkplaats Touché concept & copy
Martin van Dijken	Landschapswerkplaats

wandelroute Groningen - Ten Boer. Foto Sebastiaan Rodenhuis

Landschapswerkplaats

www.epiqgroningen.nl
www.uu.nl
www.landschapswerkplaats.nl
www.pitch-horizon.eu

Universiteit
Utrecht

Funded by
the European Union
projectnummer: 101132385

Landschap
werks
plaats